

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Факультет політичних наук
Кафедра історії

**УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В ДОБУ МОДЕРНІЗАЦІЇ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

АВТОРЕФЕРАТ

дипломної роботи

на здобуття освітнього ступеню «магістр»

Виконала:

студентка VI курсу групи 634

Галузь знань: 03 «Гуманітарні науки»

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

Патенко Тетяна Володимирівна

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор

Котляр Юрій Вадимович

Миколаїв – 2019

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Однією з актуальних проблем на сьогодні є державна підтримка національної культури. Продумана система державного протекціонізму стосовно української національної культури, яка б не порушувала інтереси національних осередків України і не суперечила загальнолюдським принципам, державна підтримка культур етнічних меншин – ось один з необхідних напрямів національно-духовного відродження нашої держави.

У другій половині XIX – на початку XX ст. коли Україна була складовою частиною Російської та Австро-Угорської імперій, українські культурні діячі зробили вагомий внесок у світову духовну скарбницю. Монархічний режим Російської імперії не був зацікавлений у розвитку культури українського народу, побоюючись пов'язаного з цим посилення загальнополітичної революційної і національної самосвідомості мас. Через це політикою правлячих кіл всіляко гальмувалося прагнення мас до розвитку культури, науки, освіти. Становище української культури в цей період, як і життєдіяльність тогочасного суспільства загалом, мав складний, суперечливий характер. Царський уряд усіяко перешкоджав розвитку української культури, зокрема не допускаючи її в навчальні заклади, театри, державні установи.

Вивчаючи питання розвитку української культури в 1861–1914 рр., потрібно звернути увагу на те, що саме в цей період відбувались значні зміни. Позитивними подіями була модернізація, що вилилася у реформи 60–70-х рр. XIX ст., такі як скасування кріпосного права, судова, земська, міська, освітня. Ці реформи, хоч і не повністю давали можливість інтелігенції для розвитку, все ж таки позитивно вплинули на розвиток освіти та культури. Дуже активно працювали в культурно-освітній сфері студенти, які об'єднувалися в громади, активно займалися недільними школами.

Проте, модернізаційні процеси відбувалися одночасно з політикою репресій проти української культури. Про це свідчив відомий Валуєвський циркуляр 1863 р. Нового удару по розвитку української культури завдав Емський указ Олександра II у 1876 р. Але й після цього не зникають прогресивні тенденції в культурі та освіті. У 1865 р. з ініціативи М. Пирогова в Одесі було засновано Новоросійський університет. Було відкрито також Ніжинський історико-філологічний інститут, Харківський технологічний, Київський політехнічний та Катеринославський гірничий інститути.

Вивчення історії української культури сприяє розвитку народу, допомагає усвідомлювати нашу окремішність, самоцінність. Саме тому розгляд даної проблематики є дуже актуальною в наш час.

Об'єктом дослідження є історія української культури.

Предметом дослідження є розвиток національно-культурного руху в українських губерніях у складі імперії Російської імперії в добу модернізації.

Мета роботи полягає у відтворення цілісної картини історичних подій, пов'язаних із становищем української культури в добу модернізації Російської імперії. Мета конкретизується і розглядається в таких основних завданнях:

- проаналізувати історіографію, джерельну базу та методологію з даної проблематики;
- дослідити роль модернізаційних процесів в культурно-освітній сфері;
- показати процес гоніння на українську культуру від Валуєвського циркуляру до Емського указу;
- охарактеризувати цензурну політика на території українських губерній;
- розкрити становище літератури і музичного мистецтва у 70–90-х рр. XIX ст.;
- дослідити український національно-культурницький рух другої половини XIX ст.;

– показати переслідування української творчої інтелігенції в кінці XIX – на початку XX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1861–1914 рр. Початковою датою дослідження обрано рік скасування кріпосного права, своєрідного початку модернізаційних процесів. Кінцева дата дослідження – це 1914 р. початок Першої світової війни.

Територіальні рамки дослідження стосуються території Волинської, Київської, Подільської, Чернігівської, Харківської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній, які у досліджуваний період входили до складу Російської імперії.

Наукова новизна отриманих результатів. На основі аналізу джерельної бази та історіографічного доробку, авторкою розглянуто становище української культури в добу модернізації Російської імперії.

Практичне значення дипломної роботи полягає у тому, що її матеріали, теоретичні положення та висновки значно розширюють сучасні знання з історії України другої половини XIX ст., сприятимуть подальшому дослідженню історії «українського питання». Результати дослідження можуть залучатися для підготовки узагальнюючих праць із історії України, історії української культури, історії держави і права України, а також для написання курсів лекцій, підручників, навчальних посібників.

Апробація результатів роботи. Основні результати дослідження доповідалися на Всеукраїнській науково-методичній конференції «Могилянські читання – 2016».

Публікації:

– Патенко Т. В. Стан української культури в Російській імперії (1861–1917 рр.) // Історико-культурна спадщина для сталого майбутнього України (до 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського) // «Могилянські читання – 2016». Всеукраїнська науково-практична конференція. «Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні:

глобальний, національний та регіональний аспекти»: тези. Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2016. С. 80–82.

Структура дипломної роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів основної частини (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (102 найменування). Загальний обсяг роботи становить 102 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет, мету, основні завдання, територіальні та хронологічні межі, розкрито наукову новизну і практичне значення дослідження.

У **першому розділі «Історіографія, джерельна база, методологія»** розкрито історіографію теми, її джерельну базу та методологію. Розділ включає в себе три підрозділи.

У *підрозділі 1.1 «Історіографія проблеми»* визначено, що дослідження становища української культури в епоху модернізації Російської імперії представлено вагомим наробком, як в українській, так і зарубіжній історіографії. Наявні публікації можна умовно поділити на декілька груп: імперська, радянська, українська історіографія діаспори, сучасна українська та зарубіжна історіографія. В цих роботах закладені певні відмінності за змістом та розставлені різні акценти при їх написанні.

У *підрозділі 1.2 «Джерельна база»* охарактеризовано використані в роботі джерела. Серед них опубліковані документи та наративні джерела, зокрема, листи, спогади та щоденники осіб, діяльність яких впливала на стан української культури досліджуваного періоду.

У *підрозділі 1.3 «Теоретико-методологічні основи дослідження»* показано, використані в дипломній роботі методи: метод історіографічного аналізу та синтезу; порівняльно-історичний метод; ретроспективний метод; хронологічний метод; метод періодизації; історико-генетичний метод; історико-системний метод; історико-типологічний метод та метод по-будови гіпотез.

У **другому розділі «Становище української культури в Російській імперії другої половини XIX ст.»** розкрито питання модернізаційних процесів та культурно-освітньої сфери, гоніння на українську культуру від

Валуєвського циркуляру до Емського указу, цензурної політики на території українських губерній.

У підрозділі 2.1 «Модернізаційні процеси та культурно-освітня сфера» визначено, що довготривала модернізаційна стратегія в Російській імперії, що базувалася на звільненні селян і підвищенні освітнього рівня населення, була орієнтована на досягнення рівня провідних європейських держав. У вищих сферах усвідомили, що питання народної освіти безпосередньо пов'язане із реформуванням суспільства в цілому. В ідеологічній сфері необхідно було відмовитися від абсолютизації уварівської концепції народності, за якою держава мала все вирішувати, всім керувати і насаджувати «істинні» національні цінності серед пасивного населення. Провідними освітніми завданнями епохи реформ окреслили просвітництво народу та демократизацію системи освіти. Реалізація цих завдань втілилися в потужний культурницький рух, що став однією зі складових поступального процесу суспільної модернізації.

У підрозділі 2.2 «Гоніння на українську культуру (від Валуєвського циркуляру до Емського указу)» показано, що Валуєвський циркуляр був страшним ударом по українському культурному рухові. Наступні десятиліття показали як московське самодержавство, крок за кроком, поступово нищило відроджене українство і всі вияви його культури. Емська заборона відіграла фатальну роль в українському житті. Сама наявність Емського указу є переконливою відповіддю тим, хто й сьогодні намагається вибудувати ідилічні схеми про благотворний вплив великоруської культури на українців. Українцям було дуже важко вижити за умов такого «благотворного» впливу.

У підрозділі 2.3 «Цензурна політика на території українських губерній» визначено, що цензурне законодавство Російської імперії другої половини ХІХ ст. перешкоджало поширенню української мови в освітньому, науковому та адміністративному житті, однак не змогло зупинити процес її літературного розвитку та стандартизації. Існування української мови у

свідомості окремих цензорів було очевидним всупереч офіційній ідеології імперії. Це, однак, зовсім не означало, що цензори не поділяли уявлення про розвиток української культури як загрозу Російській державі.

У третьому розділі **«Просвітницькі ідеї в розвитку української культури»** висвітлено проблеми, пов'язані з українською літературою і музичним мистецтвом 70–90-х рр. XIX ст.; українським національно-культурницьким рухом другої половини XIX ст. та переслідуванням української творчої інтелігенції в кінці XIX – на початку XX ст.

У підрозділі 3.1 *«Розвиток літератури і музичного мистецтва у 70–90-х рр. XIX ст.»* визначено, що період другої половини XIX ст. в українській літературі – це час торжества реалізму і таких жанрів, як повість, роман, драма, ліро-епічна поема. У 1861 р. в Петербурзі починає виходити журнал «Основа», який проіснував два роки, навколо нього об'єдналися українські письменники. На українській мові тут друкувалися твори Т. Шевченка, Марко Вовчок, А. Стороженка, Л. Глібова, П. Куліша, М. Костомарова, С. Руданського, містилися також літературознавчі та публіцистичні статті.

Українська музика в цей період розвивалася в тісному зв'язку з життям народу, його боротьбою за соціальне і національне визволення. У музиці в зазначених період відчувається прагнення спиратися на народні корені і таким чином відродити українську культурну самобутність. Незважаючи на протидію імперської влади українське музичне мистецтво одержало світове визнання.

У підрозділі 3.2 *«Український національно-культурницький рух другої половини XIX ст.»* вказано, що репресивна політика царизму щодо українського руху другої половини XIX ст. сприяла усвідомленню національно свідомою українською інтелігенцією свого морально-психологічного відчуження від загальноімперської дійсності, що і обумовило перехід від етнографічного культурництва до формування національно-політичних цілей. Полишена можливостей для своєї легальної діяльності в

межах Російської імперії, українська інтелігенція Наддніпрянської України змушена була перемістити свою суспільну, наукову та видавничу діяльність за кордон, насамперед до Галичини.

У підрозділі 3.3 «Переслідування української творчої інтелігенції в кінці XIX – на початку XX ст.» показано, що в кінці XIX – на початку XX ст. українська ліберально-демократична інтелігенція здобула визнання як безумовний лідер національно-визвольного руху. Вона була основною рушійною силою національно-культурного руху, закладаючи ідейні основи консолідації української нації в її новітніх формах. Керуючись гаслом національного пробудження українського народу, популяризуючи українську мову, літературу, історію, захищаючи інтереси українців у різних урядових і громадських установах, впроваджуючи українську мову у шкільне навчання, українська інтелігенція тим самим сприяла формуванню у народних масах ідеї про незалежне, самостійне державне життя, незважаючи на її переслідування з боку репресивних структур Російської імперії.

У **висновках** обґрунтовано теоретичні узагальнення й нові підходи до вирішення наукових проблем. У ході наукового дослідження теми було досягнуто наступних висновків:

Аналіз опрацьованих авторкою джерел і літератури з засвідчив активну розробку питань української культури в Російській імперії попередниками, наявність значного масиву наукової літератури з теми, а також виявив вагомий комплекс джерельного матеріалу. В історіографії теми з'ясовано наявні концептуальні підходи, оціночні судження, спектр міркувань дослідників щодо вивчення й інтерпретації становища української культури в Російській імперії в період модернізації, а також усталені стереотипи й образи репрезентації історії культури імперської та радянської доби. Вагомим досягненням українських і зарубіжних учених стало накопичення і введення в науковий обіг значного фактологічного матеріалу створення фундаментальних монографій та узагальнюючих

колективних робіт.

Цінним матеріалом в написанні дипломної роботи послужили опубліковані документи та наративні джерела. Саме за допомогою даного матеріалу ми змогли об'єктивно оцінити події, які стосувались української культури, її розвиток та вплив на неї політики Російської імперії. Також важливу інформацію для дослідження надають мемуари та щоденники з даної проблематики. Вони цінні перш за все тим, що подають не лише конкретну інформацію про події, а й висвітлюють ставлення сучасників-авторів до цих подій.

Основу методології дослідження складає системний та регіональний підходи, а також принципи історизму та об'єктивності. Також, у дипломній роботі використано комплекс методів дослідження: метод історіографічного аналізу та синтезу; порівняльно-історичний метод; ретроспективний метод; хронологічний метод; метод періодизації; історико-генетичний метод; історико-системний метод; історико-типологічний метод та метод побудови гіпотез. Поєднання на практиці дослідження традиційних і нових підходів, принципів та методів є найбільш надійним способом пізнання історичної дійсності.

Довготривала модернізаційна стратегія в Російській імперії, що базувалася на підвищенні освітнього рівня населення, була орієнтована на досягнення провідних європейських держав. Еволюцію політики державної влади в сфері народної освіти протягом другої половини XIX ст. репрезентують три основні етапи: перший – 1856–1866 рр. – становлення і законодавче затвердження системи народних училищ на демократичних засадах; другий – 1866–1884 рр. – посилення адміністративного контролю за народними школами; третій – 1884–1897 рр. – створення системи державних церковнопарафіяльних шкіл як альтернативи земській школі. Кожному етапу розвитку початкової освіти притаманні свої особливості. На першому етапі в умовах демократичного піднесення ініціаторами комплексного

реформування нижчої школи виступили прогресивна громадськість і Міністерство народної освіти, завдяки яким сформовано законодавчий фундамент освітньої сфери. На другому і третьому етапі змінився вектор розвитку системи народної освіти, напрям і зміст освітніх реформ, ініціатива яких переходить до головного освітнього відомства держави, ідеологічно підтримуваного консерваторами. Педагогічні засади навчально-виховного процесу були підпорядковані винятково політичним цілям держави. Освітня система функціонувала в режимі пріоритету державно-бюрократичного контролю.

Розвиток культури тісно пов'язаний з державним устроєм країни. Розвивати культуру можна лише в умовах, які забезпечує держава. У своїх основах і принципах культура має розвиватись незалежно від політичної діяльності. У даному випадку царизм перешкоджав будь-якому розвитку української культури. Валуєвський циркуляр не давав змоги українському національному руху стати масовим, гальмував його розвиток, зменшив вплив української патріотично налаштованої інтелігенції на населення. Ще суворішим був Емський указ 1876 р., за яким заборонялося видавати українською мовою не тільки твори, а й переклади (навіть тексти для нот), ввозити та територію Російської імперії українські книги та брошури надруковані за кордоном.

Удосконалення цензурних норм протягом кінця 60-х – першої половини 70-х рр. XIX ст. стало закономірним актом самодержавства в еволюції урядової політики, спрямованим стримати розвиток українського національно-визвольного руху, реформувати український правопис, максимально наблизивши його до російського. Системною та цілеспрямованою цензурна політика в «українському питанні» стала у зв'язку з прийняттям указу 1876 р., оскільки саме протягом 1876–1900 рр. вона набула яскраво виражену тенденцію до посилення. Протягом 1880–1890-х рр. цензурні органи поступово обмежували жанрове розмаїття

творів українською мовою, посилювали свої вимоги до правопису, ускладнювали і штучно затримували розгляд високохудожніх україномовних творів.

Період другої половини XIX ст. в українській літературі – це час торжества реалізму і таких жанрів, як повість, роман, драма, ліро-епічна поема. У 1861 р. в Петербурзі починає виходити журнал «Основа», який проіснував два роки, навколо нього об'єдналися українські письменники. На українській мові тут друкувалися твори Т. Шевченка, Марко Вовчок, А. Стороженка, Л. Глібова, П. Куліша, М. Костомарова, С. Руданського, містилися також літературознавчі та публіцистичні статті. Українська музика в цей період розвивалася в тісному зв'язку з життям народу, його боротьбою за соціальне і національне визволення. У музиці в зазначених період відчувалося прагнення спиратися на народні корені і таким чином відродити українську культурну самобутність. Незважаючи на протидію імперської влади українське музичне мистецтво одержало світове визнання.

Процес розвитку українського руху в другій половині XIX ст. у наддніпрянських громадах був пов'язаний із появою молодого покоління поборників національної ідеї, які ввібрали в себе політичні орієнтації найбільш прогресивних попередників, сприяли становленню більш чіткої цілі його федералізації всієї імперії й обумовили неминучість згасання актуальності культурницької діяльності, що засвідчило про перехід всього руху у політичний вимір. Разом із тим, процес формування політичної нації в Україні у XIX ст. був ускладнений і уповільнений неприхованою русифікаторською політикою самодержавства.

Репресивна політика царизму щодо українського руху в кінці XIX – на початку XX ст. сприяла усвідомленню українською інтелігенцією свого морально-психологічного відчуження від загальноімперської дійсності, що і обумовило перехід від етнографічного культурництва до формування національно-політичних цілей. Полишена можливостей для своєї легальної

діяльності в межах імперії, українська інтелігенція Наддніпрянської України змушена була перемістити свою суспільну, наукову та видавничу діяльність за кордон, насамперед до Галичини. Культурницька діяльність національної інтелігенції мала політичну спрямованість, оскільки доведення нею окремішності та самобутності українського народу, який має власну територію, мову, історію, ставило під сумнів ідентифікаційну основу, на якій трималася тодішня влада, її символи й цінності.

АНОТАЦІЯ

Патенко Т. В. Українська культура в добу модернізації Російської імперії. – На правах рукопису.

Дипломна робота на здобуття освітнього ступеню «магістр». Чорноморський національний університет імені Петра Могили. – Миколаїв, 2019.

Вивчення історії української культури сприяє розвитку народу, допомагає усвідомлювати нашу окремішність, самоцінність. Саме тому розгляд даної проблематики є дуже актуальною в наш час.

Об'єктом дослідження є історія української культури. Предметом дослідження є розвиток національно-культурного руху в українських губерніях у складі імперії Російської імперії в добу модернізації.

У процесі дослідження було з'ясовано, що українська культура в другій половині XIX – на початку XX ст. знаходилась та розвивалась у дуже складних історико-культурних умовах. Діячам культури доводилося долати не лише внутрішні суперечності та перешкоди, притаманні для будь-якої культури, а й значний політичний тиск з боку Російської імперії.

Ключові слова: українська культура, мова, Російська імперія, модернізація, цензура, просвітництво.

SUMMARY

Patenko T. Ukrainian culture during the modernization of the Russian Empire. – Manuscript.

Graduate work for obtaining an educational degree «Master». Petro Mohyla Black Sea National University. – Mykolaiv, 2019.

The study of the history of Ukrainian culture contributes to the development of the people, helps to realize our identity, self-worth. That is why the consideration of this issue is very relevant in our time.

The object of research is the history of Ukrainian culture. The subject of

the research is the development of national-cultural movement in the Ukrainian provinces within the Empire of the Russian Empire in the era of modernization.

The state of Ukrainian culture in the Russian Empire during the modernization era was rather ambiguous. To some extent, there was a progressive development, but this happened in the face of systematic repression, oppression and prohibition. Therefore, during this period Ukrainian culture could not develop normally. The members of culture had to overcome not only internal contradictions and obstacles inherent in any culture, but also great political pressure. It depressed the creative potential of the people, exhausting the spiritual forces of the nation.

The study found that Ukrainian culture in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Was developed and developed in very difficult historical and cultural conditions. The elements of culture had to overcome not only the internal contradictions and obstacles inherent in any culture, but also significant political pressure from the Russian Empire.

The history of Ukrainian culture in 1861-1914 proves once again that in the absence of a state without political, material and legal support, the nation's culture begins to decline or continues its development through over-stature, which was characteristic of the Ukrainian culture of this period.

Key words: Ukrainian culture, language, Russian Empire, modernization, censorship, education.